

A VÍZ TÁJFORMÁLÓ SZEREPE AZ ALFÖLDÖN

*Dr. Tóth Albert**

Az Alföldön a víz és az ember volt és maradt is a két legfontosabb tájformáló tényező. Az „áldás és átok a víz” gyakran emlegetett bölcs igazságban is ez fejeződik ki. A tájat formáló vízzel az ember igyekezett a legharmonikusabban együtt élni, hiszen sorsa, fennmaradása ettől függött. Ez a szüntelen küzdelmet jelentő viszony egyszer az éltető vízért való fohászkodásban, máskor pedig a megvadult vizek elleni gigászi küzdelemben jelentkezett.

Az Alföld természetes képe a mocsaras-ligetes táj volt. Az erdős-sztyepp biom keletről benyomulva a Kárpát-medencébe mozaikjaira darabolódik: ennek következtében kialakul egy rendkívül változatos, vizekben bővelkedő tájforma. Jóllehet, hogy már a bronzkorban és a népvándorlások korában is történt jelentős erdőirtás és vízrendezés (elég ha csak az Ördög-árokra gondolunk), honfoglaló őseinket még jobbára az Alföld természetes képe, a ligetes-mocsaras táj fogadja. Mind több tudományos tény bizonyítja, hogy ennek a kedvező tájadottságnak (árvízmentes hát, ligeterdő és vizenyős térség) döntő szerepe volt a honfoglalásban is.

A feudalizmus korszakában éppen ehhez a tájadottsághoz igazodóan kifejlődik egy virágzó ártéri- és fokgazdálkodás. Ez az alföldi táj adottságához szervesen illeszkedő, szinte abból kinövő jellegzetes gazdálkodási forma és megélhetési mód a vízrajzi állapotok egyenesági következménye volt ez a természetközeli állapot.

Köztudatunkban még manapság is benne él az a téves felfogás, miszerint ez a hajdani vízivilág egy mostoha, embertelen környezetet jelentett az egykor itt megtelepedőknek. Ez a tévhiedelem a táj és az akkori ökológiai állapotok nem kellő ismeretéből táplálkozik. „Ez a mocsárvilág nem hatott riasztóan. A lápok között kincsekben gazdag föld húzódott a messzeségbe, amelyet buja növényzet és erdőrengeteg borított.” (Ihrig, 1973).

A vízformálta táj éppen azért válhatott a történelem során a legfőbb telepítő tényezővé, mert kialakulhatott az a hármastérszín tagolódás, amely az embert e tájba vonzotta. A folyó és fattyúágai, a kiöntések során rendszeresen megöntözött dús fűvű rétek és a biztonságos letelepítést biztosító árvízmentes háta, magaslatok egysegesen hozták létre ezt a kedvező tájadottságot.

Ezek az ősi telephelyek (telkek, szállások) közvetlenül a vizek tözsomszedságában voltak. Számos mai település és elpusztult lakott hely ma is nevében őrzi ezt az állapotot (Szabadszállás, Kisújszállás, Telekháza, Bócsai-telek, Tomaji-telek, stb.).

Tájföldrajzi értelemben az ilyen terület a ligeterdő övezet, amely az erdők – rétek – mezők, továbbá az ártéri és vízi élőhelyek rendkívül sokszínű együttese. Ezt a legdifferenciáltabb – és ennek következtében a legjobban hasznosítható és alakítható –

* Dr. Tóth Albert főiskolai tanár, Tessedik Sámuel Főiskola, Mezőtúr.

tájalakulatot joggal nevezhetjük nemcsak a gazdálkodás, hanem általában a megtelepülés „kiváltságos területének”, hisz éppen olyan alkalmas volt lakóhelyül az őskor, majd a fémkorszakok gyűjtögető-halász-vadász népének, mint ahogyan megfelelő lehetőséget biztosított a nomadizáló, majd állattenyésztő-földművelő és kertészkedő gazdálkodás számára is, aminek nyomai a népvándorlás kora előtti időkől ugyan úgy fennmaradtak, mint a honfoglalás utáni századokból.

Ha egy régészeti terepbejárás során az Alföldön ősi telephelyre bukkanunk, az szinte kivétel nélkül egy vízközei magaslaton fekszik. Az sem véletlen, hogy az Alföld területén található a legtöbb kunhalom. Egykor számuk mintegy 35–40 ezer lehetett. Ezek a különös „földpiramisok” vallanak a letűnt korok emberének a természethez, a tájhoz fűződő kapcsolatáról, tanúskodnak az egykori vízrajzi-, ökológiai viszonyokról, őrzik a kultúra több ezer éves hagyatékát, értékeit.

A Kárpát-medence, de különösen annak alföldi része a történelem során népek és kultúrák példátlanul sokszínű „olvasztó tégelyé”-vé vált. Európában sehol ilyen nagy számban nem is születtek kunhalmok és ősi telephelyek. Ez mind a kiterjedt, szigetszerű mozaikosságot mutató egykori vízvilágnak köszönhető.

Az öntésalapályok és az árvízmentes hátak találkozása különös vonzerőt, kivételes adottságú tájtalálkozásokat eredményezett. Peremterületek, peremzónák jöttek létre. Ezeket gyöngyfüzérként, láncszerűen követik az ősi telephelyek és kunhalmok vonulatai.

A víznek igen jelentős szerepe van a tájak összekapcsolódásában, szerveződésében. Nem csupán a vízfolyások két partja, s azok árvízmentes folyóhátai kiemelkedései kapcsoltak össze településeket, hanem maguk a mocsarak, lápok is. Szűcs Sándor, a Nagy-Sárrét tudósa találóan nevezte a Nagy-kunság, a Hortobágy és a Nagy-Sárrét találkozását „Háromföld”-nek. A múlt század derekán még szinte kiszállás nélkül el lehetett jutni csónakkal, sárhajóval a mai Abádszalóktól Biharnagybajomig, Vésztőig, vagy akár még Nagyszalontáig is. Ehhez természetesen jól kellett ismerni ezt a hatalmas kiterjedésű vízi birodalmat. Györffy, (1922) idézi Széll Mihály pákász 1799-es vallomását egy határperben: „A Berettyónak valóságos folyását onnan állítja bizonyosnak, hogy midőn a többi vizeken fáradozván a Berettyóra is elértek, szemeivel látta, hogy az mozogván folydogált, a többi víz pedig állott.” Az egymásba átfolyó mocsarak, fertők vízrajzi tengelyként is szolgáltak. Ha az áradáskor az egyik mocsár már feltöltődött vízzel, a túlfolyás következtében annak vizét egy másik víztér fogadta be. Ezért is voltak a hajdani folyóáradások viszonylag lassú tempójúak, időben elhúzódóak, mert napokat vett igénybe egy-egy széles szétterülő áradás víztérről-víztérre való továbbjutása. A Nagy-kunság és a Nagy-Sárrét mocsárrengeteget az un. Mirhó-hidrológiai tengely szervezte egységes vízrendszerré. Megtörténhetett, hogy a Mirhó-fokon kiáramló Tisza vize a Berettyó-Körös völgyeletébe is eljutott, mígnem máskor az áradó Berettyó vize a Mirhó-torok nevű lapon kilépve a folyó medréből Bánhalmáig, s a mai Abádszalókig folyt; s nem egyszer a Tiszába is beleömlött. (A Mirhó-gát megépítésének bicentenáriuma, 1987-ben az előbbieket igazolására két emlékkő állíttatott, az egyik a Mirhó-foknál, a másik a Mirhó-toroknál.)

Tájföldrajzi, de különösen vízrajzi értelemben az Alföld Európa egyik legegységesebb nagytája, hiszen vizeit egyetlen folyó, a Tisza fogadja be. Tágabb értelemben ez a Teleki Pál által sokat hangoztatott elv az egész Kárpát-medencére is igaz, mivel a medencében eredő vizei – a Poprád és az Olt kivételével – valamennyien a Dunába torkollanak. A korszakos jelentőségű Széchenyi–Vásárhelyi programnak éppen az a nagyszerűsége, hogy a vízrendezés, az árvízmentesítés munkálatait egységes, az egész Alföldre kiterjedő rendszerben szemlélték. A Tiszavölgy kifejezést maga gróf Széchenyi István alkotta. „Tiszavölgy alatt én nemcsak a Tisza ágyát értem és azon tért, melyre a kicsapongó Tisza árja terjed, de mind azon folyók és vizek ágyait és kiöntési lapályait is, mellyek a Tiszába omlanak.”

A víz tájformáló szerepét az Alföldön igazán csak akkor érthetjük meg, ha összevetjük a honfoglalás kori és a mai állapotot egymással. A természeti viszonyokban bekövetkezett változások között kétségkívül a vízrajzi különbségek a legszembetűnőbbek. Akkoriban a Kárpát-medence 1/8-át, a mai Magyarország 1/4-ét állandóan, vagy időszakosan víz borította. Az Alföldön ez az arány eléri a 30-35%-ot, egyes kis- és középtájain (pl. Nagy- és Kis-Sárrét, Körös-vidék, Hortobágy, a Nagykunság keleti területei, Solti-lapály, stb.) eléri, sőt meg is haladja az 50%-ot. Jelenleg ez az arány 2-3% körüli értékre csökkent.

A korabeli térképek még egy rendkívül mozaikos tájat ábrázolnak. Ha mind ezt színesben is nézzük a térképen két szín dominál: a sárga-barna árnyalatok az árvízmentes hátság részeket mutatják, míg a kék szín változatai az időszakosan, vagy állandóan vízzel borított területek kiterjedését jelzi.

Ebben a hatalmas alföldi vízi birodalomban, mint megannyi sziget, kisebb-nagyobb szabálytalan foltja mutatja a szárazulatokat. Az ilyen területen elegendő néhány méteres (sokszor még kisebb) szintkülönbség ahhoz, hogy a táj arculata merőben megváltozzék. Az Alföld teljes területére vonatkoztatva az állandóan vízzel borított alacsony ártérnél az ármentes szint átlagosan 5-7 méterrel volt magasabban. A Nagy- és Kis-Sárréten, a Bodrogekben, a Szatmári-síkon ez csupán 3-4 méter. A Nagykunsági-löszplató és a Hajdúhát Hortobággal határos peremvonulata alig 30-60 cm-es szintkülönbséggel is élesen kirajzolódik. Tiszaörsnél és a Kadarcs-csárdánál szószerint át lehet lépni a löszhátas térszínről a Hortobágy sziki legelőjére.

Sokszor éppen ezért pontatlan, vagy rosszul értelmezett megállapítás az alföldi tájra az „asztalsímaság” jelzőt használni. Ez így félígazság. Az „asztalsímaság” ugyan kifejezheti a nagy (vagy nagyobb) formák hiányát, de vele együtt hangsúlyoznunk kell a vertikálisan és horizontálisan is jelentkező mikroformák gazdagságát.

Az Alföldnek erre a különösen sajátos vonására Cholnoky Jenő már a század elején határozottan felhívta a figyelmet. Szerinte az Alföld feltöltődéssel elegyengedett tökéletes síkság. A mikroformák ez a határtalan gazdagsága tehát a víz tájalkító-felszínformáló munkájának köszönhető. Az Alföldet csak felszínesen szemlélő számára azonban ez a formakincs-gazdagság rejtve marad.

Az Alföld geológiai alapját a helyenként 4-5 ezer méter vastagságú tengeri üledék képezi, ami a Pannon-beltő feltöltése során keletkezett. Erre a hegyeiből lefutó

Különleges tájérték: zsombékos a Hortobágyon (Darassa-pusztta, 1999)

Elhagyott folyómeder és az agrárkultúr-tár találkozója (Karcag, 1999. július 5.)

Belvízzel feltöltött elhagyott folyómeder a Hortobágyon (Ágota-pusztta, 1999. július 8.)

Úszóláp a tiszaluci morotván (1999. július 6.)

folyók átlagosan 200-400 méter vastagságú takarót raktak a jégkorszak idején. Ennek a folyóvízi hordaléknak a többszöri átrendezése, újrateregetése vetette meg az alapját azoknak a formakincseknek, amelyek az előbb már említett rendkívüli gazdagságot jelentik. Ez a folyamat jelen korunkban is zajlik, de ma már a döntőbb szerepet a felszín átalakító ember vette át.

A felszín formáló víz mozgását elsősorban a fokok és az erek biztosították. A fok a folyó alacsony partszakaszát, mélyedését jelentette, amelyhez viszonylag rövid, természetes csatorna kapcsolódott, s ezeken a víz az ár ingadozása szerint ki, vagy befelé folyt. Ezzel ellentétben az erek szintén természetes, de hosszú árokszerű mélyedések voltak, amelyeken át a víz valamilyen lapályba, mélyedésbe, vagy folyóba csak befelé folyt, legfeljebb a szokatlan nagy áradások alkalmával történt ez visszafelé. Később, midőn a folyók szabályozásával megváltoztak a vízrajzi viszonyok, az erek és fokok elvesztették jelentőségüket. E két fogalom is átértelmeződött. Foknak tekintették a folyóhátak átvágásával létesített mestersége csatornákat is. Egyik legszebb szavunk a róna jelentése is gyökeresen megváltozott. Eredetileg ez a vízrajzi fogalom azokat a vízenyős, nehezen járható helyeket jelölte, ahol a hajdani vízivilág idején az egyik szigetről a másik jó legelőjű szigetre áthajtották a gulyákat, méneseket.

A népnyelv különbséget tett a fakadó-víz és a vadvíz között is. A laza hordalékos anyaközetén (infúziós lösz) a víz könnyen átszivárog, s így a folyók kisebb áradásai alkalmával is a mélyebben fekvő területek, ahová különben erek, fokok nem is vezettek – „fakadó vízzel” teltek meg. (A jól disztinkváló hódmezővásárhelyi népnyelvben a fakadó-víz a „föld édős gyөрөke”, míg a vadvíz más, idegen területekről „gyүн”).

A leghátasabb, a mocsárrengetegből kiemelkedő térszínek voltak a szigetek. Rajtuk kiváló mező nőtt, a korabeli jegyzőkönyvek gyakori kaszálóosztást említettek. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy mindegyik sziget szárazulat volt („Ezen Hattyas-sziget a környéknél magasabb volt, a nagy árvíz ugyan elborította, de midőn apatt, ott tetszett ki legelőszőr a vízből”). Az egyes szigeteket az alacsonyabb fekvésű vízenyős-posványos rónák és megannyi földnyelv, a derék választotta el egymástól. A rét elnevezést is többnyire erre használták, hisz ezek a tavasszal elárasztott, majd nyárra kiszáradó területek jó szénát adtak, a jóság legelőjeként szolgáltak. A nagyobb kiterjedésű, még alacsonyabban fekvő részek voltak a laposok, az ennél még mélyültebb lapost fenéknek nevezték. Ezek a többnyire pangó vizes, lefolyástalan térségek később sem alakultak át láppá, mivel időleges kiszáradásuk idején a talajba jutó oxigén megakadályozta a tözegképződés folyamatát.

A legmélyebb, szinte állandóan vízzel borított helyek voltak a tavak. Ez a tavi feltöltődés különböző fázisában lévő vizek igen változatos élőhelyek voltak (pl. Fertő-tó, Sásas-tó).

A vízivilág tápláló csatornái az erek voltak, amelyek keresztül-kasul behálózták a területet. Mi sem jellemzőbb, mint ahogyan a szigeteknek, hátaknak, rónáknak, derekknak, laposoknak, fenekeknek, tavaknak külön neve volt, így az ereket is külön névvel illették. Így, a hajdani vízivilág idején egy-egy alföldi település határában akár 60-80, vízzel kapcsolatos nevű határrész volt található.

Éppen ezekből az elnevezésekből lehet arra is következtetni, hogy az egyes térszíni formák és az őket elválasztó geomorfológiai és vízrajzi egységek mennyire összefüggtek egymással (pl. Perjes sziget – Perjes ér, Danczka sziget – Danczka róna – Danczka-ér). Több esetben a teljes geomorfológiai sor is végig követhető (pl. Macskás sziget – Macskás derék – Macskás fenék – Macskás-ér, stb.).

A felszín formáló víz által létrehozott geomorfológiai formakincs döntően visszahatott a vízmozgásra, aminek meghatározó szerepe volt a talajképződési folyamatokra is. Ennek a dinamikusan változó állapotnak az ökológiai megjelenítője a területet borító mindenkori vegetáció, az egyes térszíneket jól elkülönítő társulások. Ez a páratlan változatosság különösen a szikeseken figyelhető meg leginkább. Alig néhány milliméternyi szintkülönbség markánsan képes elválasztani, körül határolni az egymástól élesen elütő társulási foltokat.

A hajdani vízivilág megszűntével, az emberi beavatkozás eredményeként gyökeresen megváltozott a víz tájalakító szerepe, felszín formáló munkája is.

A mérnöki tervek alapján készült csatornák több ezer kilométeres hálózata tagolja a mai határokat. A szántóföldi művelés, a melioráció rövid idő alatt eltüntetett minden kisebb, de a táj lényegét korábban jól tükröző felszíni formakincset. A mélyszántás nyomán tovább alacsonyodnak a halmok, laponyagok, eltűnnek az apró térszínkülönbségek, terephullámok. Az egykori folyómedrek, erek, laposak beiszapolódnak, olykor már alig észrevehetőek. A sziki kisformák („szikpadkák”) is áldozatul esnek a gyepek feltörésének, az intenzív gyepesítésnek.

Szaporodnak a tájban a vízzel kapcsolatos mesterséges tájelemek a már említett belvízelvezető- és öntöző csatornák, digó gödrök, halastavak, s azok műtárgyai (zsilipek, hidak, védtöltések, öntözőberendezések, stb.)

A ma és a jövő emberének a legfontosabb feladata csak az lehet, hogy a Széchenyi–Vásárhelyi programot befejezze. A rajtunk átfolyó vizek jelentős részét itt kell tartanunk. Azok a régi folyómedrek, öblöztek, láp- és mocsár lapályok, amelyeket jelenleg igen költségesen művelünk, eleve kínálják magukat víztározó medencének. Ez nem a hajdani vadvízország visszaálmodása, hanem ökológiai elveken nyugvó ökonómiai érdekeket is szolgáló tájrehabilitáció.

IRODALOM

IHRIG D. 1973: A magyar vízszabályozás története, Budapest.

CHOLNOKY J. 1911: Az Alföld természetrajza, Budapest.

GYÖRFFY I. 1922: Nagyunsági Krónika, Karcag.

Gr. SZÉCHENYI I. 1846: Eszmetörédek, különösen a Tisza-völgy rendezését illetőleg Pest.

TÓTH A. 1997: A Közép-Tiszavidék gyökeres megváltozása a folyószabályozási munkálatok nyomán, Gödöllő.